

GTAR 83.16.45

Ilmiy maqala

S.J. Shinnazarova*Ўјинияз атиндағи NMPI, Нокис қаласи,**Қарақалпақстан Республикасы**(E-mail: saodat75@mail.ru)***Қарақалпақ тилинде «awız» компонентли соматикалық
фразеологизмлердин семантикалық bildiriliwi**

Анлатпа. Мақаллада қарақалпақ тилиндеги «awız» компонентли соматикалық фразеологизмлердин семантикалық bildiriliwi izertlenedi. Awız somatizmi qatnasqan фразеологиялық birliklerdin tildegi qollanılıw ózgeshelikleri, obrazlılıq, ekspressivlik hám semantikalıq mánileri misallar tiykarında talqılanadı. Қарақалпақ тилиндеги «awız» компонентли фразеологизмлер qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birlikler menen salıstırılıp, olardıń ulıwma túrkiylik belgileri hám milliy-semantikalıq ózgeshelikleri anıqlanadı. Sonıń menen birge, kórkem shıǵarmalarda ushırasatuǵın фразеологизмлерdin konteksttegi mánileri ashıp beriledi. Izertlew nátiyesinde «awız» компонентли фразеологизмлерdin sóylew háreketi, awızbirshilik, tájiriylilik, quwanış, qawenderlik hám basqa da adamǵa tán háreket-halatlardı bildiriwde ónimli qollanılatusını kórsetiledi. Túrkiy tillerdegi bunday фразеологизмлер arasında polisemiyalıq, sinonimlik, antonimlik hám variantlasıw qubılıslarınıń bar ekenligi anıqlanadı.

Таянış sóзler: фразеологизм, somatizm, awız компоненти, семантика, қарақалпақ тили, qazaq тили, ózbek тили, túrkiy tiller, variantlılıq

DOI: <https://doi.org/10.71078/se3a8d59>

Tústi: 11.09.2026; Maquldandy: 11.10.2026; Onlain qoljetimdi: 16.10.2026.

Kirisiw

Túrkiy tilleriniń qaysı birin alıp qarasaq ta frozeologizmlerge oǵada bay. Onı grammatikalıq, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq, kontekst quramına qaray da toparlastırıw múmkin. Фразеологизмлер – hár qanday tildin eń hasıl,biybaha baylıǵı. Olardıń quramında xalıqtıń salt- dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tariyxıy nusqaları menen birge inanım, isenimleri, bolmısı sáwlelenip, hár tárepleme izertlewdi talap etedi. Sebebi, фразеологизмлер тек sózdin tásirililigin arttırıp ǵana qoymastan, barqulla tayar túrinde qollanılatusın, millet mentalıǵınıń baslı kórsetkishi bola alatıǵın, ásirler boyı xalıq sanasında qalıplesken, oy- pikirди tásirsheń, ekspressivlik boyawlar arqalı dál jetkerip beriwdin quralı sıpatında qollanıladı.

Tildegi фразеологизмлер óziniń súwretlewshilik, obrazlılıq, tásirliklik, ekspressivli-emoııyalıq, kórkemlik belgileri menen tildin basqa da birliklerinen pútkilley ózgeshelikke iye. Usı sıyaqlı kórkemligi basım, hár túrli turaqlı dizbekler xalıqtıń tariyxın, millettin bolmısın, mádeniy qunlılıǵın, salt-dástúri menen úrp-ádetin áwladtan- áwladqa ásirler boyı jetkerip keledi. Ádette, til biliminde фразеологизмлерди semantikalıq birigiwshiligi, sóz shaqaplarına qatnası, stililik qollanılıwı hám basqa da táreplerine qaray bir neshe toparlarǵa bólip qarastırıladı. Фразеологизмлерdin qaysı birin alıp qarasaq ta, xalıqtıń imkanıyat kún-kórisi, kózqarasları, dúnyatanımı menen tıǵız baylanısta ekenligin kóriwge boladı. Фразеологизмлер adam balasınıń sana-seziminin qalıplesiwi menen tolıǵıp, jetilisip, tilde sınılıp, paydalanılıp kiyatırǵanlıǵı, ásirese, hár bir zattı, uǵımdı ańlap jetiwi, túsiniw menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da, «Фразеологиялық sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili

bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qubılıslar dógeresinde payda bolǵan» (Aynazarova, 2005).

Maqalanıń maqseti – qaraqalpaq tilindegi «awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwin, olardıń konteksttegi qollanıw ózgesheliklerin hám qazaq, ózbek tillerindegi sáykes birlikler menen ulıwmalıq-ayırmashılıqların anıqlaw.

Izertlew metodologiyası

Izertlewde sıpatlamalıq, semantikalıq, salıstırmalı hám kontekstlik talqılaw usılları qollanıldı. Qaraqalpaq tilindegi «awız» komponentli frazeologizmler Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovtıń frazeologiyalıq sózligi, sonday-aq qaraqalpaq tili frazeologiyasına tiyisli miynetler tiykarında qarastırıldı. Qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birlikler salıstırılıp, olardıń mánilik jaqınlıǵı, variantlılıǵı hám milliy-semantikalıq ózgeshelikleri belgilenedi. Kórkem shıǵarmalardan alınǵan mısallar arqalı frazeologizmlerdiń konteksttegi mánisi ashıp berildi.

Temanıń izertleniw dárejesi

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiya, onıń leksika-semantikalıq qásiyetleri hám frazeologiyalıq sózlikler bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde qarastırılǵan. E. Berdimurat ulınıń leksikologiyaǵa arnalǵan miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń til sisteması menen baylanısı sóz etiledi. Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovtıń frazeologiyalıq sózliginde «awız» komponentli birlikler keń kórsetilgen. J. Eshbaev hám B. Yusupovanıń miynetleri de qaraqalpaq frazeologiyasınıń teoriyalıq hám sózliklik bazasın tolıqtıradı. Ózbek tilindegi sáykes birlikler Sh. Raxmatullaev miyneti menen salıstırılıp qarastırıladı.

Nátiyjeler hám talqılawlar

Awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler qaraqalpaq tilinde oǵada ónimli. Atap aytqanda, Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovlardıń avtorlıǵındaǵı frazeologiyalıq sózlikte (Djumamuratov, 1985) 200 den aslamı berilgen. Olardan ayırımları til somatizmi menen teńdey variantta qollanıladı. Awız (tili) barmadı – aytıwǵa batılı bolmadı, aytıwǵa qorıqtı, awız (til) biriktirdi – birlesti, wádelesti, kelisip aldı, awızǵa almadı (tilge) almadı – sóz etpedi, aytpadı, tilge almadı, awız (tili) bardı – qorıqpay ayttı, tartınbadı, awız (tili) bir – wádelesti, kelisip aldı, tili bir hám taǵı basqa túrinde mání ańlatadı. Al, I. Keńesbaev qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi miynetinde qaraqalpaq tilinde ushıraspaytuǵın, tek qazaq xalqına tán bolǵan awız somatizmi menen qatnaslı bir qatar frazeologizmlerdi atap ótedi. Awız appaq boldı – úlesinen bos qaldı, sıbaǵadan ayırıldı, awız jarımaǵan – hesh nársege jarımaǵan, awız kún shıǵısqa qarap qaldı – más boldı, awız menen qus quyırǵın tislegen – birinshi mánisi júyrik, ushır bolıp, bul qazaq tilinde kóbinese jılqınıń asa shaqqanlıǵına, júyrikligine aytılsa, al ekinshi mánisi boyınsha adamǵa qatnaslı oǵada sheshen, bilgish hám sózge júyrik adamǵa baylanıslı dep kórsetiledi. Awızınan máyegi (uwızı) shıqqan – jas óspirim, ján-jaqlama jetik adam, awızın jıyde jegendey qıldı – aldap ketti hám awızın qanatıw mánislerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalıǵına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap – quwatlaw maqsetinde awızına may somatikalıq frazeologizmi qollansa, al qazaq tilinde bolsa, awızına may, astıńa tay variantları qollanıladı. Awızında aq tisi joq – bul qazaq tilinde ǵarrı malǵa qatnaslı aytılsa, qaraqalpaq tilinde awızında bir tisi joq, yaǵnıy joq-juqa, kámbaǵal hám qartayǵan adamlarǵa, geyde jaǵdayı kelmese de orınsız shirenetuǵın adamǵa baylanıslı aytıladı.

Qaraqalpaq tilinde awız komponentli frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwi oǵada keń. Mısalı: Geyde kútá shırtıldaq, tuyıq, geyde qabaǵı jabılıp, uzaq kúнге bir awız sóz sóylemeydi. Bosǵadan atlawı menen dús tómeninen qulaǵanınan qızı Svetlanaǵa bir awız xabarlaspay, sulıq bolıp jatırǵan Perixan birden tilge kelip, mırsıdı, Ooo Alla, sen nege meni onıń menen gezlestirdiń?...

Basqa tilge kelmew – sóylemew mánisin, bir awız sóz sóylemewm – hesh qanday sóz aytpaw, bir awız xabarlas paw – bir sóz de sóylep amanlas paw mánisin, tilge keliw bolsa – sóylew mánilerin ańlatıp, adamnıń sóylew halatı menen baylanıslı háreketleri ańlatıladi.

Onısız da awız ala biyler xangá birinshi jarańgandı máp bilip, buyırıqtı basqasınan burın orınlawǵa asıǵatuǵın ádeti bazbayaǵı bar (Esemurat, 1994). Bunda, awız ala – awızbirshiliksiz degen mániste.

Mısallar, Degen menen, jaslardı sıraw májilisine shekem awız bir sıyaqlı bolıp júrgen biylerdiń Maman saylaǵannan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran (Pirniyazova, 2020). Bunda, awız bir – awızbirshilikli, tatıw degen mánisinde kelgen.

Awızınıń kúygenin jasırıp, kisiniń awız kúygenin gáp qılǵansha, ózińdi oyla. Erteńgi táǵdiriń ne bolatuǵınlıǵına kóz jiber, Aydos (Esemurat, 1994). Bileseń be, arqa súyegen xiywa xannıń tas diywal emes, máyektiń qabırshaǵı. Awız ala xalıq hesh kim menen dos bola almaydı (Keńesbaev, 1977). Awız alalıqtı bilmesin degen oy menen olar Orazan batırdıń ólimin esittirmedi. Awızınan sarısı ketpegen palapan túsınbeyseń. «Awızımızǵa as salatuǵın bolǵanınnan aylanayın» dep súydi, kúldi. Awızınıń sarısı ketpegen palapanlar, túr-túsıńızden bir gezde orıslardı kápir deytuǵın Aydos, Nildiń suwında aynıdıń ba deytuǵınıńızdı sezip turman (Keńesbaev, 1977). Mısallardaǵı awız kúyiw – pant jew, awzınan sarısı ketpegen palapan mısasında qus dene múshesi qatnasıp, yaǵnıy tájiriyesizlik názerde tutılıp tur. Awızǵa as salıw mısasında perzentlerdiń ata-anaǵa qáwenderlik, ǵamqorlıq etiwi mánisi túsınıledi.

Ózbek tilinde de awız dominantlı frazeologizmler oǵada kóplep ushırasadı. Ásirese olardan kópshilik túrkiy tillerde birdey formada, derlik birdey mánide qollanılatuǵınları, ortaqlı frazeologizmler de bar. Mısalı, awız qulaǵında-quwanışlı, awzına qolı jetti-qatarǵa qosıldı, adam boldı, awzına taqan (sók) salǵanday – sóylemeydi, úndemeydi, awzın ashpadı – sóylemedi, indemedi, awzına may – aytqanıń kelsin, degeniń bolsın hám t.b.

Sh. Raxmatullaev ózbek tili frazeologizmleri quramında túrkiy tillerine ortaqlı bolǵan bir qatar frazeologizmlerdi keltirip, olardıń ayırımlarınıń ózbek tilindegi kóp mánililigine de itibar qaratadı. Awzına sók salıw frazeologizminiń awzına taqan salıw, mum tislew, qatıq uytıw, sonday-aq sinonimleri retinde lám-mim demew, demin shıǵarmaw, awzın ash paw, yaǵnıy sóylemey, indemey otırıw sıyaqlı mánileriniń bir-birine jaqın ekenligin kórsetedi (Djumamuratov, 1985).

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, túrkiy tillerine ortaqlı bolǵan frazeologizmler olardıń oǵada basım toparın quraydı. Olardıń arasındaqı polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, variantlasıw sıyaqlı máseleler úyreniliwın kútip turǵan mashqalalardan biri.

Talqılawlar «awız» komponentli frazeologizmlerdiń sóylew háreketin, awızbirshilikti, adamnıń tájiriyesin, quwanışın, qáwenderlik hám basqa da halatların bildiriwde ónimli ekenin kórsetedi. Qaraqalpaq, qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birliklerdi salıstırıw olardıń ulıwma túrkiylik negizin saqlawı menen birge, hár bir tilde ózine tán semantikalıq hám variantlıq belgilerdiń bar ekenin ańlatadı.

Ádebiyatlar

Aynazarova, G. (2005). *Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler*. Berdaq atındaǵı QMU baspaxanası.

Djumamuratov, T. (1985). *Russko-qaraqalpaqskiy frazeologicheskiy slovar dlya shkolkov*. Qaraqalpaqstan.

Berdimurat ulı. (1994). *Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya*. Bilim.

Eshbaev, J. (1985). *Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi*.

- Keńesbaev, I. (1977). *Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi*. Ǵılm.
- Nawruzbaeva, S. T. (1972). *Frazeologicheskie edinitsy v qaraqalpaqsko-russkom slovare*. Fan.
- Paxratdinov, Q., & Bekniyazov, Q. (2018). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi*. Qaraqalpaqstan.
- Pirniyazova, A. K. (2020). *Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatlardı*. Qaraqalpaqstan.
- Raxmatullaev, Sh. (1978). *Ózbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. O'qituvchi.
- Yusupova, B. (2014). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası*. Tafakkur qanoti.
- Yusupova, B. T. (2020). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası hám onı izertlewdiń geypara máseleleri*. Tafakkur bo'stoni.

References

- Aynazarova, G. (2005). *Two-component coordinate phraseological units in the Karakalpak language*. Berdakh Karakalpak State University Press.
- Dzhumamuratov, T. (1985). *Russian–Karakalpak phraseological dictionary for schoolchildren*. Karakalpakstan.
- Esemurat Berdimurat Uly. (1994). *Modern Karakalpak language: Lexicology*. Bilim.
- Eshbaev, Zh. (1985). *A concise phraseological dictionary of the Karakalpak language*.
- Kenesbayev, I. (1977). *Phraseological dictionary of the Kazakh language*. Gylym.
- Nauruzbaeva, S. T. (1972). *Phraseological units in the Karakalpak–Russian dictionary*. Fan.
- Pakhratdinov, Q., & Bekniyazov, Q. (2018). *Dictionary of phraseological units of the Karakalpak language*. Karakalpakstan.
- Pirniyazova, A. K. (2020). *The phraseological system of the Karakalpak language and its stylistic possibilities*. Karakalpakstan.
- Rakhmatullaev, Sh. (1978). *Explanatory phraseological dictionary of the Uzbek language*. O'qituvchi.
- Yusupova, B. (2014). *Phraseology of the Karakalpak language*. Tafakkur Qanoti.
- Yusupova, B. T. (2020). *Phraseology of the Karakalpak language and some issues of its study*. Tafakkur Bo'stoni.

С.Ж. Шынназарова

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс қ.,
Қарақалпақстан Республикасы
(E-mail: saodat75@mail.ru)

Қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті соматикалық фразеологизмдердің семантикалық көрінісі

Аңдатпа. Мақалада қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті соматикалық фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Олардың тілдік қолданысына, бейнелілігіне, экспрессивтілігіне және семантикалық құрылымына ерекше назар аударылады. Қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті фразеологиялық бірліктер қазақ және өзбек тілдеріндегі сәйкес бірліктермен салыстырылып, олардың жалпытүркілік белгілері мен ұлттық-семантикалық ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар көркем шығармаларда кездесетін фразеологизмдердің контекстік мағыналары талданады. Зерттеу нәтижелері *aıwız* компонентті фразеологизмдердің сөйлеу әрекетін, бірлік пен келісімді, өмірлік тәжірибені, қуанышты, қамқорлықты,

сондай-ақ адамның әртүрлі іс-әрекеттері мен күй-қалпын білдіруде белсенді қолданылатынын көрсетеді. Түркі тілдеріндегі аталған фразеологиялық бірліктер жүйесінде көпмағыналылық, синонимия, антонимия және варианттылық құбылыстары анықталды.

Түйін сөздер: фразеологизм, соматизм, *awız* компоненті, семантика, қарақалпақ тілі, қазақ тілі, өзбек тілі, түркі тілдері, варианттылық

S.J. Shynnazarova

*Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,
Nukus, Republic of Karakalpakstan
(E-mail: saodat75@mail.ru)*

Semantic Representation of Somatic Phraseological Units with the *Awız* Component in the Karakalpak Language

Abstract. The article examines the semantic features of somatic phraseological units containing the component *awız* in the Karakalpak language. Particular attention is paid to their linguistic usage, figurative meaning, expressiveness, and semantic structure. Phraseological units with the component *awız* in Karakalpak are compared with corresponding units in the Kazakh and Uzbek languages, which makes it possible to identify their common Turkic features as well as their national and semantic distinctions. The contextual meanings of phraseological units found in literary works are also analysed. The study shows that phraseological units containing the component *awız* are actively used to express speech activity, unity and agreement, experience, joy, care, and various human actions and states. The analysis also reveals such semantic phenomena as polysemy, synonymy, antonymy, and variation in the phraseological systems of Turkic languages.

Keywords: phraseological unit, somatism, *awız* component, semantics, Karakalpak language, Kazakh language, Uzbek language, Turkic languages, variation.

Автор туралы мәлімет:

Шынназарова Саодат Жубаткановна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты. Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы.

Information about the author:

Shynnazarova Saodat Jubatqanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan.

Avtor haqqında maǵlıwmat:

Shynnazarova Saodat Jubatqanovna – filologiya ilimleriniń kandidatı, docent, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License